

AHLÂKÎ DAVRANIŞ VE BİLGİ¹

Prof.Dr. Mehmet Zeki AYDIN²

Ahlâk, çok yönlü bir anlam içermekle beraber, özelde insan davranışlarının ve insanlar arasındaki ilişkilerinin, genelde ise toplumun oluşturduğu bir takım kuralların iyi veya kötü olarak nitelendirilmesidir.

Ahlâkın konusu insan davranışlarıdır. Ancak insanın her davranışı değil, iradeli, bilinçli, iyi veya kötü olarak nitelendirilebilecek, toplum içinde uyması gereken kurallara uygun davranışlarıdır.

Ahlâkın gerekliliği ve önemi konusunda çok şey söylenebilir. Bu konuda söylenebilecek en önemli ve basit cevap, ahlâk olmazsa toplum da olmaz, yani insanlar ahlâksız bir arada yaşayamaz şeklindedir. İnsanlar hangi durumlarda nasıl davranmaları gerektiğini bildikleri takdirde, başkalarının nasıl davranacağı hakkında da güçlü tahminlerde bulunabilir ve böylece güvenlik duygusu içinde yaşarlar. Neyin iyi, neyin kötü olduğu hakkında ortak bir anlayış bulunmasaydı, insanlar arasında düzen ve huzur yerine tam bir kargaşalık hüküm sürerdi.

Ahlâkî Davranışın Özellikleri ve Boyutları

Ahlâkî bir davranışın özelliği, her şeyden önce yapılan davranışın bilinçli, iradeli ve özgür olmasını gerektirir. Bir davranışın bilinçli ve iradeli olması da onun istenilerek ve seçilerek gerçekleştirilmesi demektir. Özgür bir davranış ise, o davranışı gerçekleştirecek olan kimsede bir gücün bulunması demektir. Bu nedenle, hayvanların, çocukların ve delilerin davranışlarını ahlâkî saymak mümkün değildir. Çünkü hayvanlar, davranışlarını iradeli ve bilinçli bir şekilde seçmekten çok, içgüdülerle ve dışarıdan yapılan bir takım baskılarla yaparlar. Çocuklar ise, davranışlarını kendi iradeleriyle seçerler, ama bu konuda bilinçli ve iyi ile kötüyü seçebilecek bir zihinsel olgunluğa sahip olduklarını söylemek oldukça zordur. Bu nedenle çocuklar, anne babalarının hiç de hoşuna gitmeyen bazı davranışlar yapabilirler. Bu davranışlarının sonucunun nereye varacağını bilmedikleri için, bu davranışlarından sorumlu

¹ Bu yazı "Ahlaki Davranış ve Bilgi" **Diyanet Aylık Dergi**, Mayıs 2006, sayı:185, ss.8-11'de yayımlanmıştır.

² www.mehmetzekiaydin.com Email:mzekiaydin@mynet.com

tutulmazlar. Aynı durum, deliler için de geçerlidir. Onlar da davranışlarının nereye varacağını kestirebilecek bir güce sahip değildirler.

Bir ahlâkî davranışın üç boyutu vardır. Bunlar, a.bilgi b.duygu c.hareket/eylem/fiildir. Bir ahlâkî davranış, kişinin bilgilerine, düşüncelerine, inançlarına, tutumlarına, görgülerine, duygularına ve heyecanlarına bağlıdır. Buna rağmen, ahlâkî davranışın bu boyutları arasında mutlaka bir bağlantı olması da şart değildir. Örneğin, ahlâkî bakımdan kötü hareket eden kişilerin büyük bir bölümü, yaptıkları davranışın doğru olmadığını bildikleri hâlde böyle davranmaktadırlar. O hâlde, insanın bildikleri ile yaptıkları arasında her zaman uyum olmamaktadır. Bizim ahlâk anlayışımız, ahlâkî davranışları değerlendirmemize yaramakta, yoksa her zaman bu anlayışla hareket etmemizi sağlamamaktadır. Üstelik ahlâkî davranışlarımızda, duygularımızın büyük rol oynadığını unutmamalıyız.

Ahlâkî davranışın boyutlarını bir örnekle daha iyi anlayabiliriz. Ahlâk her şeyden önce, bir kurallar sistemidir. Örneğin, çocuklara şefkat göstermek gerekir, başkalarının haklarına saygı duymalıyız, yalan söylemek kötüdür. Biz önce bazı kurallar hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Davranışları iyi veya kötü olarak yargılıyoruz. Bu anlamda ahlâkî bilgi, ahlâkî değerler hakkında bilgi demektir. Bu bilgiye, ahlâkî düşünce veya ahlâkî anlayış diyebiliriz. İşte bu bilgi, düşünce veya anlayışımız, ahlâkî davranışlarımız için bir kılavuz rolü de oynamaktadır. Buna göre, ahlâk kuralları, bazı davranışların yapılmasını, bazılarının yapılmamasını tavsiye eder. Bu tavsiyeye uyararak iyi bir davranış yapabileceğimiz gibi tavsiyeye uymayarak kötü bir davranış da yapabiliriz. Burada karşımıza irade kavramı çıkmaktadır.

Her ahlâkî davranış, kendisine bağlı bazı duyguları da beraberinde getirir. İyi bir davranış yaptığımızda, vicdan huzuru, sevinç veya gurur duyarız. Kötü bir davranış yaptığımızda, suçluluk duygusu veya vicdan azabı duyarız.

Bilgi, hareket ve duygu dediğimiz şeyler, aynı bütünün boyutları olduğuna göre, bunları birbirinden ayrı düşünmek mantıksız görünüyor. Buna rağmen, insanlardaki ahlâk anlayışı ile ahlâkî davranışları bazen birbirini tutmuyor. Üstelik bazı davranışların sonunda tahmin ettiğimiz aksine bazı duygular oluşabiliyor. Örneğin, kopya çeken bir öğrenci, suçluluk duyacağı yerde kahramanlık taslayabiliyor.

İnsanın ahlâkî davranışı genellikle onun ahlâkî tutumuna, yani ahlâkla ilgili bilgi ve görgülerine, duygu ve heyecanlarına bağlıdır. Fakat ahlâkın bilgi, duygu ve eylem olmak üzere,

bu üç boyutu arasında mutlaka bir bağlantı olması şart değildir. Çünkü ahlâkî bakımdan kötü hareket eden kimselerin büyük bir kısmı, yaptıkları davranışların doğru olmadıklarını bildikleri hâlde o şekilde davranmaktadırlar. İnsanda ahlâkî davranış ile ahlâkî duygu ve bilginin aynı olmayışı, yani kötü bir davranış sonunda utanç veya suçluluk duygusunun doğmayışı, bazen de bir tutarsızlıktan meydana gelebilir. Örnek verecek olursak, bir kimse, yalan söylemenin utanılacak bir şey olduğunu bildiği hâlde söyleyebiliyor. Şu hâlde, insanın ahlâk anlayışı veya ahlâkî bilgisi ile davranışı arasında her zaman bir uyum olmuyor. Ahlâkî gelişmenin ideali, bu üç boyutu tam bir uyum hâline getirmektir.

Ahlâkî gelişmede ideal olan, ahlâkî davranışların boyutları arasında tam bir uyum olmasıdır. Günlük hayatta, ahlâksız veya kişiliksiz dediğimiz insanlar, ahlâkî davranışlarında süreklilik ve denge olmayan, düşünceleriyle eylemleri birbirini tutmayan kişilerdir. Böyle kişilerin hangi durumlarda nasıl davranacaklarını önceden kestiremeyiz. Çünkü, her defasında başka davranabilirler. İşte, bu kişilerin ahlâkî bilgileri ile eylemleri ve duyguları arasında tutarsızlık vardır. Bazen, kötü ahlâk sahibi olup bunda tutarlı olan kişiler, nerede ne yapacağı belli olmayan tutarsız kişilere tercih edilmektedir.

İnsanların ahlâkî tutarsızlıkları, sadece bilgi, duygu, eylem arasındaki uyumsuzluklardan ibaret değildir. Bazı hâllerde belli bir ahlâkî davranış –örneğin yalan söylemeyi- doğru bulan kimselerin başka durumlarda aynı davranış yanlış saydıkları görülmektedir. İşte ahlâk eğitimi ile uğraşanların çözmesi gereken en önemli sorunlardan biri burada karşımıza çıkıyor. Ahlâkî davranışın boyutları arasındaki veya çeşitli durumlarda yapılan ahlâkî davranışlar arasındaki tutarsızlıklar neden ileri geliyor, bunları ortadan kaldırmak için ne gibi çareler bulunabilir? Bu sorulardan ilki kuramsal, ikincisi uygulamaya dönüktür.

Ahlâkî davranışlar arasındaki tutarsızlıkların nedenini bulmak için, önce ahlâkî bilgilerimizin bize nereden geldiğini incelemek gerekmektedir. Ahlâkî davranışların öğrenilmesi ile diğer davranışların öğrenilmesi arasında aslında fazla bir fark yoktur. Diğer öğrenmeler için geçerli ilkeler burada da geçerlidir. Fakat ahlâkî davranışların öğrenilmesi bilişsel alandaki öğrenmelere göre biraz daha karmaşıktır. Ahlâkî davranışların öğrenilmesinde, modele bakarak öğrenme ve başkasıyla özdeşleşerek onun davranışlarını benimsemeye dayalı öğrenmeler daha fazladır.

Model yoluyla öğrenmede birey, bir başkasının davranışlarını görür ve o davranışları kendisi de yapar. Bireyi, modelin davranışlarını benimsemeye götüren başlıca iki sebep olabilir.

1. Birey, başka birisinin bazı davranışları sonucunda iyi şeyler elde ettiğini, bazı davranışları sonucunda kötü şeylerle karşılaştığını görür. Bu model kendisinin büyüğü olabileceği gibi, yaşıtı veya kendisinden küçüğü de olabilir. Böylece birey, iyi sonuca götüren davranışları kendisi de yapacak, kötü sonuç verenleri yapmaktan kaçınacaktır.

2. Birey, başkasından gördüğü davranışların sonucuna bakmaz. Ancak, aynı davranışı kendisi yaptığında karşılığında ödül görebilir. Büyükler gibi hareket eden çocuk, büyükler tarafından daima hoş karşılanır ve böylece büyüklerin davranışlarını taklit eder. Burada çocuğu taklit yapmaya iten güç, etrafından onay görmüş olması ve takdirle karşılanmasıdır. Taklit yoluyla öğrenme sadece küçükler için geçerli değildir. Her yaştaki birey için geçerli olabilir.

Diğer bir öğrenme biçimi de özdeşleşme yoluyla öğrenmedir. Bazen birey, kendini belli bir kişi ile ve bir özdeş tuttuğu için onun davranışlarını da benimser. Bu türlü öğrenmenin normal taklitten farkı, burada belli bir kişinin model olarak tercih edilmesidir. Çocuk veya yetişkin birey, bu tercihi çok çeşitli sebeplerle yapabilir. Birey, sevdiği kişinin sevgisini kaybetmemek için; kendisine zarar vermesinden korktuğu için; kendisine sık sık iyilikte bulunduğu için; onun özelliklerine hayranlık duyduğu için yapabilir.

Bu öğrenme biçimleri her yaş birey için geçerlidir. Fakat çocuklar, ancak yakın çevrelerindeki büyükleri taklit ederler. Ailesiz büyüyen çocuklarda ise, bunların yerine geçen başka büyükler taklit edilir. Öğretmenler, arkadaşlar, din büyükleri ve günümüzde medya tarafından öne çıkarılan sanatçı, sporcu, politikacı vb. ünlüler de taklit edilmektedirler.

Ahlâkî Davranışların Kazandırılmasında Açıklama

Ahlâkî davranışların kazandırılmasında öncelikle kişinin yaptığı veya yapacağı davranışın, doğru-yanlış, iyi-kötü olduğu hakkında bilgisi olması gerekir. Bu nedenle, çocuğa, niçin iyi davranışı yapması gerektiği, yanlış davranışını neden değiştirmesi gerektiğinin açıklanması gerekir.

Bu yöntemde çocuğa, olumsuz davranışının, başkalarına verdiği zarar açıkça anlatıldığı zaman, bireyin ahlâk gelişimi ile olumlu ilişkisi söz konusudur. Böylece çocuk, emir ve yasakların nedenini kendi zihin dünyasında anlamlandırabilir. Çocuğun hatalı davranışları

karşısında onur kırıcı, hakaret içeren sözler yerine onun yanlışını görmesine yardımcı olacak sözler söylemeli, uygun bir şekilde açıklama getirilmelidir. Bu, çocuğun kendisine olan saygısını artırdığı gibi başkalarına olan saygısını da artırır. Çünkü kendisine saygısı olmayanın başkasına da saygısı olamaz. Çocuk ahlâkî ödevleri iyi tanımalı ve hayatında niçin gerekli olduğunun farkına varmalıdır.

Küçük çocuk, başlangıçta, bir hareketi, büyükleri taklit ederek ve onların etki ve telkinleriyle yapar. Yaptıklarının nedenini bilmez. Kimi zaman bir hareketi, kendi canı istediği için yapar. Bunlar, genellikle ahlâk kurallarına uyar. Bunun böyle olması, çocuğun ahlâk kurallarını bildiği anlamına gelmez. Bu nedenle, çocuğa ahlâk kurallarını öğretmek gerekir. Bunun için, çocuğun yaşına, bilgi, görgü vb. düzeyine uygun olarak ahlâk kuralları açıklanmalıdır.

Çocuğa ahlâk kuralları ile ilgili bilgi vermeye, yaptığı doğru veya yanlış davranışların nedenleri hakkında açıklama yapmaya 3-4 yaşlarında başlanabilir. Çocuk da bunu bilgi ve zekası ölçüsünde anlar. İnsanların ahlâkî davranışlar konusunda her şeyi bildiği zannedilir. Ancak, bu her zaman böyle değildir. Birçok ahlâk kuralını çocukların çoğunun, hatta genç ve yetişkinlerin bilmediğini söyleyebiliriz. En azından, doğrunun niçin doğru, yanlış veya kötünün niçin yanlış veya kötü olduğunu bilmeyen insan çoktur.

İnsanların kuralları bilmesinin yanında hatırlamaya da ihtiyaçları vardır. Örneğin, trafik kurallarına uymanın gereğini herkes bilir. Ancak zaman zaman gerekçeleriyle birlikte bu kuralı hatırlatmakta yarar vardır. Ahlâkî iyi ve kötü davranışın hatırlatılması hem zihinsel olarak akla hitap eder, hem de duygularımızı da harekete geçirir.

Ahlâk Öğrenilen Bir Şeydir

İnsan, ahlâkî davranışları bilmiş olarak doğmamaktadır. Bu davranışların değişik toplumlarda değişik şekiller alması ve farklı olarak değerlendirilmesi de onların sonradan öğrenilmiş şeyler olduğunu gösteriyor. Biz hangi durumda nasıl davranmamız gerektiğini, içinde yaşadığımız toplumun yetişkin bireylerinden veya yaşlılarımızdan öğreniyoruz. Şu hâlde ahlâk, her şeyden önce bir eğitim konusudur. Bu eğitim, sadece okullarda verilen derslerden ibaret değildir. Bir bakıma, bütün toplumu bir okul ve her insanı da bu okulun hem öğretmeni hem öğrencisi sayabiliriz.

Ahlâkın kaynağı ve ahlâkî davranışlarımızın oluşumu hakkındaki görüşleri açıklarken belirtildiği gibi ahlâkî davranışlarımız kendi içimizden gelir diyenlerin yanında, toplumdan öğrenilir diyen görüşler de bulunmaktadır. Psikolojiye göre, ahlâk, kişide belli bir ruhsal gelişimin sonucu ortaya çıkar. Sosyolojiye göre ahlâk, toplumsal kurallar toplamıdır.

Her ne şekilde olursa olsun, ahlâk, öncelikle, kişilerin toplumsal davranışlarıyla ilgilidir. En önemli özelliği de insanlar arası ilişkilerden doğmuş olmasıdır. Bunun için denilebilir ki, insanlar arası ilişkiler olmasaydı ahlâk da olmazdı. Bu ilişkileri düzenleyen kurallara ahlâk denildiğine göre, ahlâkî kurallar sonradan öğrenilen bir şeydir. Ahlâk kuralları, çocuk dünyaya gelmeden önce de vardır. Çocuk, doğduktan sonra bu kuralları önce sezmeye sonra anlamaya ve daha sonraları da yorumlamaya ve uygulamaya çalışır. Bu da bir eğitim sonucudur. O hâlde, çocuğun ahlâk kurallarına uyması bir eğitim sonucudur.

Eğitim ile ahlâk arasında çok sıkı bir bağ vardır. Çünkü eğitimde kişinin davranışlarını istenen veya beğenilen yani, toplumsal açıdan değer taşıyan yöne doğru yöneltme ve böylece onu bedensel, zihinsel, duygusal, ahlâkî vb. yönlerden geliştirme etkinliklerinin tümüdür. Eğitim yoluyla, çocuğu, en az kendimizin sahip olduğu toplumsal davranışlara ve ahlâk kurallarına sahip kılmış oluruz. Bu da bizim rehberliğimiz altında, çocuğun yapacağı etkinliklerle olur.